

SJP – Słownik języka polskiego/ red. M. Szymczak. – Warszawa, 1978 – 1981. – Т. 1 – 3.  
SDUP – Studia nad dialektologią ukraińską s polską. – Kraków, 1975.

### **Список скорочень назв районів і населених пунктів**

Б-ля – Бітля Турківського р-ну Львівської обл.  
Б-ці – Борівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.  
В-но – Вікно Застанівського р-ну Чернівецької обл.  
Вижн. – Вижницький р-н Чернівецької обл.  
Глиб. – Глибочицький р-н Чернівецької обл.  
Д-ці – Давидівці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.  
Ж-н – Жукотин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.  
Заст. – Застанівський р-н Чернівецької обл.  
Кіцм. – Кіцманський р-н Чернівецької обл.  
Н-чі – Нагуєвичі, н.н. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львівської обл.  
Нов. – Новоселицький р-н Чернівецької обл.  
Р-н – Рукшин Хотинського р-ну Чернівецької обл.  
Стар. – Старожинецький р-н Чернівецької обл.  
Т-ці – Топорівці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.  
Х-в – Хашів Турківського р-ну Львівської обл.  
Ш-ць – Шурбанець Застанівського р-ну Чернівецької обл.

*І.Л. Шевчук, асп.*

## **ПРО СТАТУС ІМПЕРАТИВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

*У статті здійснено спробу кваліфікації категорії імператива в українській мові, враховуючи специфіку відношення дії до дійсності, наявність власної парадигми особових форм дієслова, модифікаційні маркери спонукального значення та відповідне інтонаційне оформлення.*

*In the article an attempt of qualifying the categories of the imperative in the Ukrainian language has been made taking into account the specificity of the relation between action to reality, the presence of a distinct paradigm of the personal verbal forms in the imperative mood as well as the modifying markers of incentive meaning and the appropriate intonation shape.*

Проблема статусу імператива належить до цікавих, але все ще дискусійних питань сучасної науки, інтерес до якого значно виріс в останній час. Специфіка стосунків між учасниками мовного

спілкування та способи їх мовного втілення активно вивчаються сьогодні як у лінгвістиці, де з'явилися фундаментальні дослідження граматичних, семантичних, прагматичних і типологічних особливостей імперативних конструкцій і правил їх функціонування в мовленні, так і у філософії, логіці, етиці, правознавстві, соціології, у дослідженнях штучного інтелекту. У мовознавстві дискусійним залишається питання самого статусу імператива й імперативних конструкцій, синтаксичних одиниць, які належать до них; додаткових аргументів потребують також факти транспозиційного варіювання імперативного значення, пов'язані з імперативною парадигмою та ін.

Завданням нашої статті є спроба визначити диференційні ознаки категорії імператива, його місце в синтаксисі української мови.

Як показує огляд наукової літератури, в системі дієслівних категорій української мови поняття імператива у сучасному мовознавстві часто ототожнюється з наказовим способом дієслова (імператив  $\leftrightarrow$  наказовий спосіб)<sup>1</sup>, а поняття “імперативні речення” – з поняттям “спонукальні”<sup>2</sup> тобто імперативними називаються такі речення, “які виражають різні форми волевиявлення, від прохання чи застереження до категоричного наказу. Вони являють собою тип речень, що об'єднуються загальним значенням волевиявлення мовця, впливу на співбесідника, спонукання його до дії. Такі речення можуть означати наказ чи розпорядження, вимогу, запрошення, заклик, прохання, пораду, роз'яснення, побажання, заохочення, заклик, зосередження уваги”<sup>3</sup>

Протиставлення умовного й наказового способів дійсному було започатковане в концепції О.О.Потебні, який вважав, що умовний і наказовий способи на відміну від дійсного виражають “не дійсну подію, а ірреальну”, яка існує тільки в думці мовця<sup>4</sup> Таке тлумачення ірреального способу пізніше було творчо осмислено й уточнено: ірреальна дія може бути або припущенням, передбаченням, або ж дією бажаною, що виражає волевиявлення. Передбачувану дію позначає умовний спосіб, дію бажану, що виражає волевиявлення, – наказовий спосіб.

Аналізуючи категорію способу дієслова й описуючи граматичні та лексико-граматичні засоби, що реалізують спонукальну функцію мови, та продовжуючи концепцію О.О.Потебні, В.М.Русанівський у своїй монографії про структуру українського дієслова твердить, що всяка дія, яка відбувається в реальній дійсності і пов'язана з її виконавцем (особою), обмежена певними часовими

рамками. Однак є дії, протікання яких було б бажаним чи необхідним, потрібним чи непотрібним для діяча, але вони можуть бути здійснені тільки при певних обставинах або існують лише в уяві їх виконавця чи якоїсь іншої особи. Такі дії вчений закономірно називає ірреальними.<sup>5</sup> Семантичну суть категорії способу мовознавець справедливо вбачає саме у протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним (не дійсний спосіб).

Ірреальні дії, на думку В.М.Русанівського, “обов’язково пов’язані з оцінкою ситуації, в якій вони протікають, і передають одночасно побажання чи наказ, вказують на сумнів особи-мовця щодо їх виконання і под. Тобто всі ірреальні дії... пов’язані з оцінкою характеру зв’язку дії з діючою особою або предметом: *ти піди і зроби* (наказ), *коли б ти пішов, то зробив би* (вказівка на умову, при якій може бути виконана одна з дій), *ти б пішов і зробив* (побажання) і под.”<sup>6</sup>

“Грамматика української мови”, трактуючи спосіб як граматичну категорію дієслова, яка виражає ставлення мовця до можливості, бажаності, необхідності й інших умов здійснення дії чи реалізації стану, подає чотирьохчленну способову парадигму, яка представлена наказовим, умовним, спонукальним і бажальним способами. Наказовий, спонукальний і бажальний способи, на думку авторів, об’єднує те, що їхнє призначення полягає у створенні модальності спонукання. Але ці три способи позначають різні відтінки волевиявлення. Якщо наказовий спосіб виражає значення “необхідності виконання дії співрозмовником (співрозмовниками), особами, що не беруть участі у розмові, й, нарешті, самим мовцем”, то спонукальний спосіб передає послаблене значення апелятивності: дія може відбутися “тільки при повній добрій волі особи, до якої звертаються”<sup>7</sup>. Семантика ж бажального способу базується на волевиявленні мовця, зверненому до самого себе або до третіх осіб. Бажальний і спонукальний способи вважаються авторами “Граматики...” різновидами ірреальних (умовного й наказового) способів у їх протиставленні реальному (дійсному).

Незважаючи на різні спроби диференціації значень ірреальних способових форм дієслова, очевидним є те, що форма наказового способу визнається дослідниками основним засобом вираження спонукального модального значення.

Проблема категоріальності модальних значень активно досліджувалася на матеріалі російської мови, де було виявлено й

описано факти транспозиційного вживання способових форм: імперативні форми можуть виражати не тільки значення спонукання, а, наприклад, умовне значення: *Прийди він на п'ять хвилин раніше, ми б з ним зустрілися*, і, навпаки, за певних умов дієслова умовного й дійсного способів можуть набувати спонукального значення: *Прийшов би ти хоча б на п'ять хвилин раніше; Прийдеш на п'ять хвилин раніше*. Академік В.В.Виноградов небезпідставно стверджував, що наказовий спосіб є домінуючим, але не єдиним засобом створення спонукальної модальності: значення спонукальності ширше, ніж значення імператива дієслівної форми. Модальне значення, за В.В.Виноградовим, як категорія синтаксична не тотожне способовому значенню дієслова, категорії морфологічній, хоча вона й становить типовий і досить поширений засіб його вираження<sup>8</sup>.

О.О.Шахматов, визначаючи спосіб як словесне вираження відчуття зв'язку між суб'єктом і предикатом, розрізняє, “з одного боку, морфологічні способи, а з іншого, синтаксичні: морфологічні – це ті словесні засоби, якими виражається відчуття зв'язку між суб'єктом і предикатом у формах дієслова, синтаксичні способи – це ті словесні засоби, якими взагалі може бути виражено таке відчуття”<sup>9</sup>.

Це положення знаходить втілення й подальший розвиток у сучасних синтаксичних описах української мови, які виходять із того, що модальні значення, в тому числі й спонукальні, створюються в результаті взаємодії різних рівнів мовної системи.

Так, у своїх дослідженнях наказових конструкцій української мови XIV – першої половини XVII ст., А.П.Ярещенко розглядає граматичну категорію способу як таку, що виражає відношення дії до дійсності, яке визначається суб'єктом, та оцінку реального зв'язку між дією і її виконавцем. Форми категорії способу відбивають стосунки між мовцем і адресатом, відношення адресата і мовця до дії. Вони можуть виражати і вольовий момент: спонукання до виконання дії.

Далі автор зауважує, що формальною сферою вираження спонукання до виконання дії є наказовий спосіб – імператив, який відрізняється від інших способів спеціальним модальним значенням, емоційно-спонукальною насиченістю, експресією, інтонаційним оформленням, своєрідністю формоутворення та структури.<sup>10</sup>

Визначення наказового способу, яке існує в сучасному українському мовознавстві, не відбиває, на думку дослідника (і ми з ним погоджуємося), всіх специфічних особливостей волевиявлення

цієї граматичної категорії: у ньому акцентується увага лише на категоричності волевиявлення. Він вважає, що правильніше називати наказовий спосіб “вольовим” (таку назву наказового способу використовує ще П.А.Бузук<sup>11</sup>), у якому точніше відбивається функціонально-семантична специфіка способу: вольовий момент присутній при будь-якому вияві імператива.

Л.В.Бережан, виходячи за рамки суто морфологічного поняття імператива, у своїх дослідженнях акцентує увагу на способах і засобах реалізації імперативності, зокрема на імперативних реченнях, трактуючи їх так: “Імперативними називаємо такі прямоспонукальні речення, які виражають категоричний наказ, категоричну вимогу або категоричну заборону виконати чи виконувати певну дію”<sup>12</sup>. Л.В.Ажнюк, розглядаючи імперативне значення, зауважує, що воно “характеризує імперативну синтаксичну конструкцію у вузькому розумінні; складається з модального й змістового компонентів. Модальний компонент імперативності передає значення волевиявлення мовця, а змістовий – значення конкретної дії”<sup>13</sup>.

Р.В.Пазухін за формальними ознаками кваліфікує імператив як „гібридну форму дієслова і вигука” і ставить його в один ряд з дієприкметниками, дієприслівниками та інфінітивом.<sup>14</sup>

Традиційно визнається, що парадигма імператива у східнослов'янських мовах функціонує у поєднанні синтетичних дієслівних форм 2-ої особи однини та множини й аналітичних форм 3-ої особи однини та множини. У лінгвістиці існують також поняття „широкої” і „вузької” імперативної парадигми (див. праці М.П.Муравицької, М.П.Некрасова, В.В.Виноградова, О.О.Шахматова

В останні роки спостерігається тенденція до розширення значення імперативності. Цьому сприяє введення поняття “синтаксичного наказового способу”, яке, на наш погляд, дає змогу повніше передати поняття імператива. Адже одні з дієслівних форм наказового способу є імперативними за своїми основними граматичними значеннями (синтетичні та аналітичні форми), інші тільки в певній консітуації можуть виступати у функції імперативних спонукальних конструкцій (форми теперішнього та майбутнього часів, умовного способу, інфінітив, перформативні речення та ін.).

Імперативні речення з формами наказового способу дієслова становлять центр імперативної спонукальності. Що ж до непрямих

імперативних висловлювань, то вони становлять периферію імперативності.

У роботі “Про граматичний статус наказового способу” Д.А.Штелінг висловлює думку, що категорія імперативності може бути вирішена лише у плані комунікації, що функціонально наказовий спосіб не є категорією дієслова, тобто частини мови, яка виражає дію, й що існує принципова різниця висловлювань із вираженням волі мовця (яких і стосується наказовий спосіб) від інформативних висловлювань – повідомлень комусь про щось<sup>16</sup>.

Такі міркування призводять до того, що виникає необхідність виходу за межі лише морфологічного обґрунтування імперативних конструкцій, тобто, на нашу думку, їх треба аналізувати, виходячи із сутності мовленнєвої діяльності взагалі, із цілеспрямування мовлення зокрема. Тому взаємовідношення між імперативом та імперативними конструкціями можна подати за допомогою формули: наказовий спосіб → імператив → синтаксичний наказовий спосіб → імперативність → спонукальність

Форма синтаксичного наказового способу має складну організацію, у якій використовуються як морфологічні форми наказового способу, так і синтаксичні форми із значенням імперативності. У цьому аспекті переконливим, на нашу думку, є вислів Д.А.Штелінга, який наголошував, що “до лінгвістичного аналізу варто підходити з функціонального боку і що мова є системою засобів вираження, яка служить якійсь певній меті”<sup>17</sup>, адже, як зауважував ще О.М.Пешковський, “ми завжди говоримо для чогось, з якоюсь метою”<sup>18</sup>, а не для того, щоб співвіднести дію з дійсністю, тобто цілеспрямування мовлення пов’язується насамперед із прагматичним аспектом.

Вислів є саме самовираженням мовця і безпосередньо направляється адресату, чи опосередковано – через співвідношення з дійсністю. Кожен із компонентів, що констатують цю опозицію, мають свою семантику, структуру й граматичну характеристику, але в той же час – це єдність протилежностей, причому моментом, що їх об’єднує й співвідносить, є спрямованість висловлювань адресату (на відміну від вигуків типу “*Ой! На жаль!*”, що не характеризуються такою спрямованістю) і ряд відповідних граматичних характеристик.

Мова виникає з потреби, із необхідності спілкування з іншими людьми, а мовленнєва діяльність є спільною діяльністю мовця та слухача. Тому чітко визначити функцію мовної форми, не

враховуючи при цьому як мовця, так і слухача, як правило, неможливо, адже “природним центром мовленнєвої ситуації є мовець: як із звукового, так і зі змістового боку мовленнєвий акт є завжди актом мовця. Незалежно від мети висловлювання та видів мовленнєвої діяльності слухач завжди мовчить. Активним творцем мовлення є “я” і лише “я”: це я висловлюю свої емоції, спонукаю свого адресата до яких-небудь дій, я задаю питання чи відповідаю, я розповідаю про щось”.<sup>19</sup>

Хоча імператив і є дієслівною формою, все ж функціонально, семантично і просодично він виражає не процес, не дію як таку, а волевиявлення мовця – його наказ чи побажання того, щоб хтось здійснив дію. Але думка про бажане далеко не те ж, що сама дія.<sup>20</sup> Наприклад, у ситуації, коли мовець попереджає слухачів про небезпеку у випадку виникнення пожежі, одне слово „*Пожежа!*” служить засобом вираження спонукання до дії (тобто мовець наказує одночасно відреагувати на джерело виникнення цього лиха, допомогти людям, які цього потребують, негайно покинути приміщення тощо), але це не означає, що всі зрозуміють цей заклик саме так і виконають необхідне: хтось розгубиться і почне панікувати, хтось не почує цієї команди та ін. У іншій же ситуації, коли, наприклад, учитель на уроці розповідає про стихійні лиха, це слово асоціюватиметься у слухачів з тим, що вони знають про пожежу з власного досвіду, з телепередач та ін., і не викличе ніякого бажання діяти.

Цікавою особливістю імператива є те, що він не пов’язаний з повідомленням про щось, про якісь явища дійсності. Якщо будь-яке питання, з яким звертається мовець до слухача, передбачає відповідь, тобто його мовленнєву діяльність, то імператив не обов’язково передбачає зворотну мовленнєву діяльність – це спонукання слухача до діяльності, причому немає принципової різниці між спонукальними реченнями типу *Увійдіть!* і *Говоріть!*: обидва дієслова передбачають один із видів людської діяльності взагалі. Звертання й імператив часто адресується не людині, а тварині, наприклад: *Рябко, візьми!* Зауважимо також, що бажане, яке виражається іменним імперативом, часто передбачає не дію, а стан людини, наприклад: *Будьте обережні!*; *Будьте здорові!*

Специфічність імператива проявляється також і в тому, що іманентно притаманна йому інтонаційна оформленість завжди функціональна в мові: вона виражає спонукання (когось) до

діяльності з боку самого мовця – звідси неможливість уживання спонукальних речень у формі питання, в той час як у сфері повідомлення про дійсність, природно, можливі й питальні речення.

Отже, імператив в українській мові можна кваліфікувати як граматичну категорію дієслова, що, виражаючи відношення дії до дійсності, відображає волевиявлення мовця, має власну парадигму особових форм, яка реалізується системою специфічних синтетичних і аналітичних одиниць, що характеризуються широким спектром модифікацій спонукального значення при відповідному інтонаційному оформленні.

<sup>1</sup>Див: Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К., 2000. – С.221; Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С.93, 283; Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970. – С.355-356; Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Грамматика української мови. – К., 1993. – С.228-232; <sup>2</sup>Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С.93; <sup>3</sup>Там само. – С.283; <sup>4</sup>Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М., 1968. – Т.4. – С.179; <sup>5</sup>Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – С.263; <sup>6</sup>Там само. – С.264; <sup>7</sup>Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.Грамматика української мови. – К., 1993. – С.228-232; <sup>8</sup>Виноградов В.В. Основне вопросы синтаксиса предложения // В.В. Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С.254-299; <sup>9</sup>Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – С.481; <sup>10</sup>Ярещенко А.П. Повелительное наклонение глагола в языке украинской народности (На материале письменных памятников XIV – первой половины XVII в.): Автореф. дисс.... канд. филол. наук. – Х., 1967. – С.4; <sup>11</sup>Бузук П.А. Нарис історії української мови. – К., 1927. – С.81-83; <sup>12</sup>Бережан Л.В. Імперативні речення в системі спонукальних конструкцій // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.13. – Чернівці, 1997. – С.119; <sup>13</sup>Ажнюк Л.В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII: Автореф. дис. ... канд. філ. наук. – Київ, 1996. – С.8; <sup>14</sup>Пазухин Р.В. Так называемое “повелительное наклонение” и его парадигма / Studia Rossica Posnaniensia. – Posnan, 1974. – №6. – С.85-95; <sup>15</sup>Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // В.В.Виноградов. Избр. тр. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С.254-299; Муравицкая М.П. Полисемия императива // Математическая лингвистика. – К., 1973. – Вып.1. – С.50-60; Некрасов Н.П. О значении форм русского глагола. – СПб., 1865. – С.113-116; Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941; <sup>16</sup>Штелинг Д.А. О грамматическом статусе повелительного наклонения. // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка.– М., 1982.



– Т.41. - №3. – С266-271;<sup>17</sup>Штелинг Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения // Русский язык за рубежом. – 1973. - №3.– С.64-70;  
<sup>18</sup>Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков. – М., 1965. – Ч.2. – С.392; <sup>19</sup>Штелинг Д.А. Знач. праця. – М., 1973. – С.65. \*Просодія (від гр.prosodia – наголос, приспів) (просодика) – 1) система фонетичних засобів (висотних, силових, часових), які реалізуються в мовленні на всіх рівнях мовленнєвих сегментів (склад, слово, словосполучення, синтагма, фраза, надфразова єдність, текст) і відіграють роль змісторозрізнення; 2) загальна назва для фонетичних суперсигментних характеристик мовлення як на рівні сприйняття (висота тону, гучність, тривалість), так і на фізичному рівні (частотність основного тону, інтенсивність, час) (Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990. – С.401);  
<sup>20</sup>Штелинг Д.А. О грамматическом статусе... – С.267.